

סייג לחוכמה שתיקה

ארגון "שוברים שתיקה" מציג עצמו כמי שחרד למוסר הלחימה הישראלי, וגובה עדויות כדי לעורר מודעות ל"מחיר הכיבוש". עיון שיטתי בעדויות עצמן מצביע על כשלים עמוקים בנייתוח ועל יצירת מצג־שווא תוך פגיעה בצה"ל

מטרת הארגון היא להעלות את המודעות למציאות היום יומית בשטחים הכבושים וליצור שיח ציבורי על המחיר המוסרי שבשליטה צבאית על אוכלוסייה אזרחית – זאת על מנת להביא לסיום הכיבוש. ("אודותינו", אתר "שוברים שתיקה")

אנחנו פועלים בחו"ל מאותה סיבה שאנחנו פועלים בישראל – כדי להעלות את רמת הידע ולעודד שיח שיקדם את סיום הכיבוש [...] זוהי סוגיה אוניברסלית של הפרת זכויות אדם, ולכן אנחנו רואים כל אדם וכל עם בעולם כאחראים וכשותפים לשיח. ("שאלות ותשובות", אתר 'שוברים שתיקה')

בשנים האחרונות עוסק השיח הישראלי באופן אינטנסיבי למדי בפעילות 'שוברים שתיקה' – ארגון המגדיר את עצמו כ"ארגון של חיילים משוחררים האוספים עדויות מחיילים וחיילות אשר שירתו בשטחים מפרוץ האינתיפאדה השנייה ואילך".¹ יש המצדדים בפעילות הארגון, ויש המבקרים אותה מזוויות שונות: מטרותיו הפוליטיות של הארגון, אמינות עדויותיו, מקורות מימונו, אופן פעילותו בחו"ל, תרומתו לתנועת ה-BDS, חוסר שיתוף הפעולה שלו עם צה"ל וכדומה. לאחרונה עלה הארגון שוב לכותרות, כשפרסם בעיתון הבריטי 'גרדיאן' מכתב התוקף את הפקודה לירות בפורעים שהתקרב לגדר רצועת עזה והובעו בו תחושות של "בושה נוכח הפקודות, ששיקול הדעת המוסרי והערכי נעדר מהן כליל, וצער על החיילים הצעירים, שכפי שאנו יודעים היטב מניסיונו האישי – המראות שאותם ראו דרך כוונות הרובים ילכו איתם תמיד".²

כבר בראשית דרכו, לפני יותר מעשור, הצליח הארגון להיכנס לרשימת הארגונים המשפיעים על המדיניות הישראלית בכלל, ועל אופי פעילותו של צה"ל בפרט, אך אז

לא נתפס כארגון שמאל קיצוני אלא כארגון שמטרתו לסייע לצה"ל בשמירה על ערך טוהר הנשק. לדוגמה, בשנת הקמתו (2004) קיים שוברים שתיקה תערוכה בכנסת למשך שלושה שבועות, ובעקבותיה קיבלו נציגיו הזדמנות להשמעת דבריהם בוועדת החינוך והתרבות – במסגרת דיון שיזם יו"ר הוועדה ח"כ לשעבר אילן שלגי מסיעת 'שינוי', ואשר הוגדר מראש כ"לא-פוליטי"³. אולם ככל שחלפו השנים, העביר הארגון את מרב פעילותו אל מחוץ לגבולות המדינה והקצינ את מסריו, וכך מצא את עצמו נתון במחלוקת ציבורית עזה. נדמה שבשנתיים האחרונות חלה עליית מדרגה ביחס הציבור כלפי הארגון: הביקורת עליו התעצמה וכתוצאה מכך החלו מאמצים להחלישו ולהוקיעו בזירה הפוליטית.

ההתייחסות הציבורית כלפי פעילות הארגון כוללת כאמור כמה אפיקי ביקורת. ראשית, יש המטילים ספק באמינות העדויות שמספק הארגון. רבים מהאזרחים ששירתו בעבר בצה"ל, ומכירים את שגרת פעילותו, מעידים על תמונה שונה לחלוטין וזוכרים את הצבא הישראלי כזהיר מאוד ביחסו אל האוכלוסייה האזרחית. הדיסוננס שנוצר בין זיכרונותיהם מתקופת שירותם הצבאי לבין טענות שוברים שתיקה מייצר באופן טבעי תחושת פקפוק באמינות העדויות.⁴ ראוי לציין בהקשר זה את עדותו של דובר הארגון, דין יששכרוף, שנחקרה בפרקליטות ולא נמצאה לה כל סימוכין.⁵

ביקורת נוספת טוענת כי אי-שיתוף הפעולה של שוברים שתיקה עם הצבא ועם גורמי האכיפה השונים מחזק את הסברה שמטרת הארגון איננה טיהור צה"ל מתקלות ותיוקן דרכיו, כפי שהארגון שב ומצהיר, אלא דווקא הבלטה של חוסר מוסריות הצבא – במטרה להשיג יעדים פוליטיים. "אם אנשי 'שוברים שתיקה' היו באמת חרדים למוסר שלנו, כפי שאנו חרדים", אמר ב-2015 משה (בוגי) יעלון, "הם היו פועלים מול צה"ל באופן ישיר".⁶

נוסף על כך מואשם הארגון בהוצאת דיבה על מדינת ישראל, בשל הפניית מרב פעילותו אל מחוץ לגבולות המדינה על מנת להביא ללחץ בינלאומי על הממשלה. על פי דיווחי ארגון NGO Monitor, בין ספטמבר 2012 לדצמבר 2015 קיים שוברים שתיקה לפחות 47 אירועים, תערוכות והרצאות במדינות צפון-מרכז אירופה ובארה"ב.⁷ רבים בישראל מפרשים את הניסיון לגייס את מדינות העולם, כדי לכפות הכרעות פוליטיות על ישראל, כוויתור על הדיון הציבורי הפנימי וכפגיעה בריבונות הישראלית ובדמוקרטיה שלה.⁸

לבסוף, עובדת הישענותו של הארגון על תקציבים רבים של מדינות זרות מעצימה את קולות הביקורת ותורמת לעיצוב התדמית שלפיה שוברים שתיקה פועל בשירותם של אינטרסים זרים – בתוך ענייניה הפנימיים של מדינת ישראל.⁹ למעשה, נוצר קשר סימביוטי-תלתי בין הארגון למדינות מסוימות בעולם: שוברים שתיקה נהנה מסכומי כסף עצומים שמגיעים אליו מממשלות אירופיות, ואלו מבקשות באמצעותו,

"... it is very brave of you to come here and tell us all these terrible stories about what the Jews are doing ..."

ובאמצעות עוד ארגונים ישראליים המציגים עצמם כלא-ממשלתיים, להפעיל לחץ פוליטי על ישראל ולקדם נסיגה של ישראל משטחי יהודה ושומרון.

ביקורות אלו מושמעות לעיתים קרובות בשיח הישראלי ואין בהן כל חדש. לעומתן, הדיון שיובא להלן צמח מתוך תחושה השומעת, בין קולות הביקורת השונים, מגנינה שקטה של מבוכה עזה – השוררת בקרב רבים בציבור הישראלי ונובעת מהיעדר יכולת לבחון את עדויות הארגון ולהתמודד עמן באופן ישיר הנוגע בליבת טענותיו. מגבלה זו מובילה לאימוץ אחת מהמסקנות הדיכוטומיות הבאות: קבלת טענות הארגון באופן אוטומטי, על ידי אנשים המזדהים עם פעילותו; או דחיתן באופן גורף, על ידי המתנגדים לארגון. על מבוכה זו אנסה לענות במאמר זה, המסכם מחקר שערכתי בשנה האחרונה עבור המכון לאסטרטגיה ציונית.

עיקרו של המחקר הוא בחינה ביקורתית של העדויות המשמשות את הארגון: פרטיהן, זמן ומקום האירועים שעליהם הן מספרות, ואופי מתאר הלחימה באירועים אלה. נשאל גם אם הכשלים המתוארים בעדויות הם כשלים מערכתיים או נקודתיים ונבחן את ההקשרים הרחבים של האירועים. לבסוף, נבדוק גם את הטענה החמורה-יותר – אשר צוברת תאוצה בעת האחרונה – שעל פיה צה"ל מפר את דיני המלחמה הבינלאומיים.

בחינה מעמיקה של עדויות שוברים שתיקה, ומתוך כך העמקת השיח הציבורי, הן מטרת-העל של מאמרי; ואפשר שמקבלי ההחלטות במדינת ישראל ימצאו בו שימוש גם לשם תיקון ליקויים בפעילות צה"ל ולשם שיפור תדמיתה של ישראל בעולם.

שוברים שתיקה - תעודת זהות

ארגון שוברים שתיקה הוקם בשנת 2004 על ידי שלושה חיילים משוחררים: אביחי שרון, נעם חיות ויהודה שאול, בעקבות תחושותיהם האישיות מזמן שירותם הצבאי בשטחי יו"ש. לטענתם, חיילים רבים חווים פער "בין המציאות שפגשו בשטחים, לבין האדישות והשתיקה בחברה הישראלית לנוכח מציאות זו".¹⁰ לאור זאת, רואה הארגון חשיבות גדולה באיסוף עדויות מהמציאות הצבאית בשטחי יו"ש ובהשמעת "קולם של חיילים אלו כדי להביא את החברה הישראלית להכיר במציאות שהיא יצרה".¹¹ אך הארגון אינו מסתפק אך ורק בהבאת הקולות "המושתקים" של החיילים, והוא מצהיר גם על מטרה אחרת ועיקרית הכרוכה בהשמעת אותם קולות: "להעלות את המודעות למציאות היומיומית בשטחים הכבושים וליצור שיח ציבורי על המחיר המוסרי שבשליטה צבאית על אוכלוסייה אזרחית, זאת על מנת להביא לסיום הכיבוש".¹² הארגון מצהיר אפוא כי מטרתו פוליטית באופן מובהק: יצירת שיח ציבורי שיביא לנסיגת הכוחות הישראליים משטחי יו"ש.

הפעילות העיקרית שאותה מקיים הארגון, נוסף על איסוף העדויות, היא קיום סדורים

רבים בחברון – לקבוצות מישראל ולנציגי ארגונים ומדינות מחו"ל.¹³ כמו כן, הארגון פועל בבתי ספר ומעביר בהם תכנים לתלמידים ברוח מטרותיו,¹⁴ ופעילות זו נאסרה לאחרונה בחוק.¹⁵

עם השנים התרחב הארגון והתפתח, הן מבחינת כוח אדם הן מבחינת תקציב. על פי דו"חות של מכון המחקר NGO Monitor, מחזור הפעילות של הארגון ב-2015 עמד על קרוב לחמישה מיליון שקלים; בין השנים 2012–2016 קיבל 11,665,707 שקלים מיישיות מדיניות זרות (ובכלל זה ממשלות גרמניה, שוויץ והאיחוד האירופי); ונכון לשנים 2012–2015, לפי הדו"חות השנתיים, שיעור התרומות שהוא מקבל ממדינות זרות עומד על 65% מסך כל התרומות המגיעות אליו.¹⁶

במהלך שנות קיומו העביר הארגון את פעילות ההסברה העיקרית שלו לחו"ל, וכיום כלל העדויות והחומרים מתורגמים לשפות זרות ומופצים בפרלמנטים של מדינות זרות, בעיקר באירופה. נציגי הארגון מתארחים בפורומים וכנסים רבים של מדינות וארגונים שונים, כולל כאלו העוינים את ישראל. כך למשל באוקטובר 2015 ביצע נציג הארגון סבב הרצאות בסקוטלנד, ובו הרצה בין היתר בפני ארגון 'דידי פלסטין' במפלגת SNP (Scottish National Party) התומך בזכות השיבה ובקמפיין החרם, ובפני ארגון MAP (Medical Aid for Palestinians) שהיה מעורב בתקרית אנטישמית. במאי 2015 המנכ"לית לשעבר של הארגון הופיעה בפני קואליציית מפלגות השמאל (GUE/NGL) באיחוד האירופי, שחברותיה קוראות לחרם מלא על מדינת ישראל ואשר קיימה מפגש עם אחד ממובילי התנועה, עומר ברגותי. באוקטובר 2013 הופיע אבנר גבריהו, אז חבר בארגון וכיום עומד בראשו, ב'תת-הוועדה לזכויות הבלתי-מעוררות של הפלסטינים' של האו"ם, שבה חברות גם איראן, מלזיה, עיראק, סוריה ופקיסטן יחד עם מדינות נוספות שאינן מכירות במדינת ישראל.¹⁷

כפי שנראה להלן, במסגרת ניתוח העדויות, במהלך השנים חל שינוי בטענות הארגון ובמטרותיו. בתחילה טען הארגון נגד התנהלות לא-מוסרית של חיילי צה"ל ומפקדיו ביחס לאוכלוסייה הפלסטינית, הנובעת מהידרדרות מוסרית עקב מציאות 'הכיבוש' ארוכת השנים. בהמשך, עבר הארגון לטענות יסודיות ועקרוניות הרבה יותר הנוגעות למדיניותו השיטתית של צה"ל כזרוע ממשלתית. מפנה זה קיבל ביטוי בהצהרות שונות של הארגון: במסמך משנת 2009, שבו עדויות ממבצע עופרת יצוקה, הצהיר הארגון כי מטרתו הכללית היא לחשוף את המחזיר המוסרי של 'הכיבוש' ולהצביע על "המדרון המוסרי התלול שבו ממשיכים שליחי החברה הישראלית להתדרדר יחד עם המערכת הצבאית כולה".¹⁸ כך למשל טען הארגון כי

מקרים של התעללות, ביהו והשחתת רכוש הפכו זה מכבר לנורמה בשטח אך עדיין זוכים לסיווגם כ'מקרים חריגים' על ידי המערכת הצבאית. מן העדויות עולה תמונה חמורה של

הידרדרות מוסרית הבאה לידי ביטוי גם באופי פקודות והוראות הפתיחה באש המקבלות הצדקה מנימוקים ביטחוניים.¹⁹

לעומת זאת, במסמך דומה מ-2014, העוסק במבצע צוק איתן, שם הארגון במוקד עניינו את המדיניות הצבאית: "אף על פי שבין העדויות אפשר למצוא תיאורים נקודתיים של התנהגות פסולה מצד החיילים בשטח, תמונה מדאיגה יותר נוגעת למדיניות המערכתית שהנחתה את פעילות כוחות צה"ל בכל הדרגים והגזרות";²⁰ ומדיניות זו מובילה להצפת "שאלות קשות באשר לנורמות המוסריות המתוות את דרכו של צה"ל בכלל ובמבצעים ברצועת עזה בפרט".²¹ טענות הארגון מובילות לקביעתו הרדיקלית כי "בנורמות הלחימה של צה"ל, ערכים כמו 'טוהר הנשק' ו'חיי אדם' איבדו מערכם".²²

יתרה מזו: במסמך מ-2011, המביא עדויות של חיילים מפעילות צה"ל ביו"ש, מנסה הארגון להצביע על דפוסי הפעילות של צה"ל ו"רשויות השלטון הישראליות" כדפוסי החורגים מהגנה עצמית בלבד ופועלים על פי מדיניות פוליטית שמטרתה ריסוק החברה הפלסטינית וסיכול האופציה לעצמאות פלסטינית.²³ באותו קובץ נכתב כי

לעומת העמדה הישראלית הרשמית, המתארת את פעילות צה"ל בשטחים כפעילות הגנתית שתכליתה הבלעדית מניעת פגיעה באזרחים ישראלים, עדויות החיילים מתארות מדיניות התקפית הכוללת סיפוח שטחים, הטלת אימה והידוק השליטה באוכלוסייה האזרחית.²⁴

אין ספק כי בלב פעילות הארגון עומדות עדויות החיילים – עליהן הוא מתבסס ובהן טמון סוד עוצמתו ויכולת השכנוע של טענותיו. הבה ונצלול אל סבך העדויות ונשאל שאלה פשוטה ביותר: מה הן אומרות; ובעיקר, מה הן לא אומרות?

*

נקדים כמה מילים על צורת העבודה המונחת בבסיס מאמר זה. כדי לבדוק את טענות הארגון בחרנו במאה עדויות מייצגות: מחציתן מופיעות בספר 'כיבוש השטחים: עדויות חיילים 2000–2010', שרוב העדויות בו עוסקות באירועים שהתרחשו באזורי יו"ש; ומחציתן בשני מסמכים המכילים עדויות משני המבצעים הגדולים שהתקיימו ברצועת עזה בעשור האחרון – עופרת יצוקה (2009)²⁵ וצוק איתן (2014).²⁶ העיון בספרים מראה כי סדר העדויות אקראי לחלוטין, ולא ניתן להצביע על היגיון מנחה כלשהו (כרונולוגי, גיאוגרפי, תמטי או רמת החומרה) שעל פיו מסודרות העדויות. לפיכך, העדויות שאותן נבחן הן הראשונות בכל קובץ או פרק ואנו מניחים שיש בהן כדי לייצג את מכלול העדויות המופיעות במסמכים אלו.

אנו נשענים על הנחת היסוד שלפיה העדויות הנבדקות אכן מבטאות את המציאות

כפי שהיא. דווקא מתוך הנחה זו, המקבלת באופן בסיסי את העדויות ואת אמינותן, נבחן לעומק את מהות העדויות על פעילותו של צה"ל, מוסריותו ועמידתו בדן הבינלאומי.

אילו פרטים מספק ארגון שוברים שתיקה על שיטת העבודה שלו במסגרת גביית העדויות ואימותן? מתברר שלא הרבה יותר משתי הצהרות קצרות: בקובץ 'כיבוש השטחים' כותבים מחבריו כי "כל העדויות שמוציא הארגון לאור נגבו על ידי חיילים לשעבר ואומתו לפני פרסומן";²⁷ ובקובץ העדויות מעופרת יצוקה מעידים המחברים כי "כל העדויות המתפרסמות על ידינו עוברות תחקיר קפדני הכולל בדיקה והצלבת העובדות עם עדים נוספים ו/או עם ארכיונים של ארגוני זכויות אדם אחרים הפועלים אף הם בשטח".²⁸ כמו כן, מצהיר הארגון בפתח אחד המסמכים כי כל העדויות הן עדויות ראייה המתפרסמות בלשון הדיבור של העדים אך באופן אנונימי.²⁹ בהמשך נגלה כי עמימות מתודולוגית זו מקשה על האפשרות להסיק את המסקנות שבהן מנופף הארגון.

מהלך הפרקים הבאים יציף כמה שאלות חשובות באשר לעדויות:

- האם ניתנו פרטי זיהוי בעדות המובאת? אם כן – באיזה היקף ומאיזה סוג?
 - מהו זמן האירוע הנמסר בעדות ומה מיקומו?
 - באיזה מתאר צבאי התרחש האירוע: לחימה או ביטחון שוטף (בט"ש)?
 - מהו אופי האירוע המתואר בעדות (פגיעה בחיי אדם, פגיעה ברכוש, השפלה וכיזא באלה)?
 - האם העדות ממחישה בעיות הקיימות בפקודות עצמן (וממילא בשיטת הפעולה הצבאית) או מציגה חריגה מפקודות הצבא?
 - האם העדות מתארת אירוע שתוצאתו הייתה מכוונת או שמא מדובר בפעולה שנעשתה בשגגה?
 - האם בעדויות השונות ישנו ניסיון להבין את ההקשר שבו התרחש האירוע ואת שיקול הדעת שהביא לאותן סיטואציות?
 - האם ישנה אבחנה בין המאפיינים של פעילות צה"ל ביו"ש לבין פעילותו ברצועת עזה?
 - ולבסוף: האם ניתן להסיק מהעדויות כי קיים חשש לעבירה על דיני המלחמה הבינלאומיים?
- בסיכומה של עבודת נמלים מאומצת זו נוכל להתבונן על התמונה השלמה, ולשוב ולשאול את השאלה היסודית: האם קיימת הלימה בין טענותיהם של אנשי שוברים

שתיקה לבין המסקנות העולות מן העדויות שהם עצמם מציגים?

עדות מזהה?

ראשית יש לדעת: כל העדויות במסמכים הכתובים של שוברים שתיקה נמסרות בעילום שם.³⁰ בקובץ 'כיבוש השטחים', הנוגע ברובו ליו"ש, נמסרים לקורא הפרטים הבאים: שם היחידה של נותן העדות, לרוב ברמת הטיבה ומעלה (צנחנים, גבעתי, הנדסה וכו') ולעיתים ברמת גדוד או יחידה (נחשון, שלדג וכו'); מקום האירוע לפי זהות העיר (חברון, רמאללה, שכם וכדומה); והשנה שבה אירעה התקרית, ללא תאריך מדויק. אומנם נתונים אלה אמורים להגביר את אמינות העדויות האנונימיות, אך בפועל הם אינם מממשים את מטרתם: בעזרת נתונים מן הסוג הזה קשה מאוד להתחקות אחר האירועים ולנסות להבין את הסיטואציה הכוללת.

המסמכים העוסקים ברצועת עזה דומים מאוד מבחינה זו: העדויות מעופרת יצוקה ניתנות ללא כל מידע ספציפי, מלבד מה שניתן להבין (בחלק מהמקרים) מתוך העדות עצמה. לעומתן, בעדויות מצוק איתן יש גיוון רב באשר למיקוד הנתונים: בחלק מהעדויות ניתן שם היחידה באופן כללי, אך ברבות מהן נכתב "שריון" או "הי"ר" אולם גם זה נתון זה כמעט חסר משמעות כפרט מזהה. הוא הדין לגבי שאלת המקום: ברוב העדויות מצוין מקום האירוע, אך באופן לא-ממוקד כגון "צפון הרצועה" או "העיר עזה".

יוצאת דופן היא דיר אל-בלח, עיירה לא-גדולה במרכז הרצועה שבה פעלו בעיקר כוחות שריון, וממנה מובאות לא-מעט עדויות, דומות מאוד באופיין – המעוררות את השאלה האם כל עדות משקפת אירוע נפרד או שמא הן מתעדות אירועים מעטים שתוארו שוב ושוב מזוויות שונות על ידי חיילים שונים. זוהי דוגמה טובה לבעיות שמיעוט פרטים מזהים עלול לייצר.

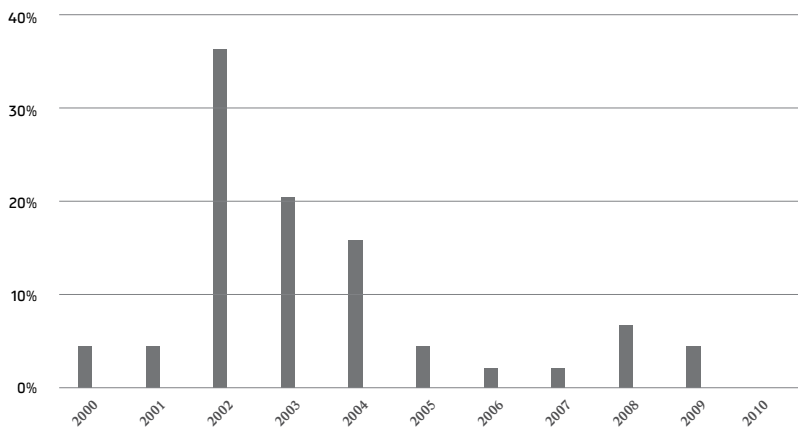
בעדויות מצוק איתן' מאוזכרת לא-פעם דרגת נותן העדות, ככל הנראה על מנת להדגיש כי בין המעידים גם קצינים. עם זאת, ייתכן למשל שכל שלוש העדויות שניתנו על ידי 'סרן' הן למעשה עדויות של אותו קצין, מאחר שלא מפורסם שם המקום או כל נתון אחר – למעט דרגתו של המעיד. בהקשר זה יש לציין כי העדויות ממבצע עופרת יצוקה ארוכות באופן יחסי, בעוד אלו ממבצע צוק איתן קצרות מאוד וחלקיות. אין לנו אלא לתהות על השינוי ועל המניעים שהביאו לשינוי זה.

בשורה התחתונה, גם אם אין מפקפקים בקיומם של האירועים המתוארים בעדויות, הרי שהיעדרם של פרטים מזהים לגביהן בעייתית משתי סיבות מרכזיות: ראשית, הוא אינו מאפשר לחקור ולהעמיק בבדיקת פרטי האירוע הנמסר בעדות; שנית, הוא מגביל את האפשרות להעריך את כמות העדויות וכפועל-יוצא גם את היקף התופעות המתוארות בהן.

זמן האירוע: עלייה לצורך ירידה

ניגש כעת לבדוק את פריסת האירועים על פני השנים השונות (2000–2010), ונשאל מתי אירע האירוע המתואר בעדות. שאלת הזמן משמעותית מאוד, שכן טענתם המרכזית של אנשי שוברים שתיקה היא שצה"ל נמצא במגמת ירידה ערכית ומוסרית, וזו מוסברת על ידם מכוח המציאות המתמשכת של מדיניות 'הכיבוש'. אולם בחינת הנתונים מורה שרוב העדויות מתארות אירועים בתקופה קצרה באופן יחסי – טווח השנים 2002–2004, כלומר שנות 'האינתיפאדה השנייה'!³¹ בשנים אלו הגיע לשיאו העימות בין ישראל לפלסטינים, ובמהלכם נרצחו יותר מ-1,100 ישראלים ונפצעו כ-8,000. הדברים מומחשים היטב בגרף הבא המציג את פילוח העדויות מן השנים 2000–2010 (באחוזים) על פי שנת התרחשותן:

השנים שבהן אירעו התקריות ביו"ש

שנת 2002, הבולטת בגרף, הייתה גם שנת השיא של האינתיפאדה – הן מצד כמות פיגועי הטרור והנפגעים בהם, הן מצד עוצמת תגובתו של צה"ל בניסיונו להכניע את ארגוני הטרור.

קשה להחמיץ את הנתון הדרמטי המשתקף אף הוא בגרף: משנת 2005 והלאה פחתה באופן משמעותי כמות העדויות שהארגון אסף מחיילים בשטח, וירידה זו תואמת את הירידה המקבילה במספר אירועי הטרור במדינה. אף כי קיימות בידי שוברים שתיקה עדויות שנאספו מגזרת יו"ש גם לאחר שנת 2010, ניכר כי מרב מאמציו של הארגון הופנו – כבר בשנים הללו – לפעילות צה"ל בעזה ובפרט לשני המבצעים הגדולים: עופרת יצוקה (2009) וצוק איתן (2014). לא יהיה מופרך להעריך כי התמקדותו של

הארגון בפעילות צה"ל ברצועת עזה נובעת ממיעוט האירועים ביו"ש בשנים שאחרי תקופת האינתיפאדה השנייה.

דומה כי לאור הדברים הללו מתערערת התמונה הקשה שאותה טורח הארגון להנחיל בתודעה הציבורית, בארץ ובחו"ל, ועל פיה קיימת מגמת ירידה ערכית בקרב חיילי צה"ל – הנגרמת בשל התמשכות 'הכיבוש'. אומנם מתאם אינו מעיד בהכרח על סיבתיות, אך ישנו מתאם בולט בין אירועי טרור ובין תקריות לא-מוסריות מצד חיילי צה"ל, וכך תקופות רגועות מאופיינות בשמירה הדוקה בהרבה על ערכי צה"ל והרוח המוסרית של חייליו.

המיקום: בעיית האינדוקציה

השלכה מן הפרט אל הכלל, על דרך האינדוקציה, עלולה להיות בעייתית משום שהיא פותחת פתח לטיעונים דמגוגיים ובלתי-מדויקים-בעליל לחדור אל מבעד למסכי הביקורתיות של הציבור. נראה שבכשל הזה בדיוק נפלו גם אנשי שוברים שתיקה.

העיר חברון מוצגת על ידי שוברים שתיקה כמקרה מייצג של 'הכיבוש' הישראלי כולו. כך כתב יהודה שאול, ממקימי הארגון ומנהל קשרי החוץ שלו: "חברון היא מיקרוקוסמוס של מנגנון השליטה הצבאית בגדה המערבית כולה, ואת השיעור שאנחנו לומדים בעיר אפשר וצריך ליישם על המנגנון כולו"³². אך טענה זו, הנאמרת כלאחר יד ומסווה את עצמה כמסקנה הכרחית של העדויות, מפוקפקת ומוטלת בספק גדול. הסיטואציה בחברון מורכבת הרבה יותר מזו שבכל מקום אחר ביו"ש: חברון היא נקודת היישוב היחידה שבה גרים בסמיכות יהודים וערבים, ועובדה זו מייצרת חיכוך גבוה בין שתי האוכלוסיות ויוצרת ממילא מתיחות רבה מהרגיל – ואלה מחייבים פעילות אינטנסיבית יותר של צה"ל. עתה נראה כיצד משתקף כשל זה גם בפילוח האירועים על פי מקום התרחשותם.

לשם כך נחלק את העדויות על פי החטיבות המרחביות (חטמ"ר) שבהן התרחשו: במקום הראשון ניצבת חטמ"ר יהודה שבה אירעו 38.6% מהתקריות; שנייה לה חטמ"ר שומרון שבה אירעו 22.7% מהעדויות; ולאחריהן חטמ"ר בנימין (11.4%), חטמ"ר מנשה (6.8%), חטמ"ר אפרים (6.8%) וחטמ"ר עציון (4.5%). לגבי 9.2% מכלל האירועים לא ניתן לדעת היכן התרחשו.

שלא כעדויות מיו"ש, בעדויות רבות מרצועת עזה אין דיווח על מיקום מדויק. רוב העדויות מעופרת יצוקה אינן מדווחות כלל על מקום, ובעדויות מצוק איתן מדווח כי האירוע התרחש ב"צפון רצועת עזה", או ב"עיר עזה". יוצאת דופן היא דיר אל-בלח ממרכז הרצועה שממנה נלקח חלק נכבד מהעדויות (17%); וכפי שכבר רמזנו, ייתכן שמדובר באותו כוח צבאי שתיאר אותה מציאות מכמה זוויות.

כפי שניתן לראות, חטיבת יהודה ריכזה תשומת לב רבה יותר מצד הארגון, אך יש לשים לב לחלק העצום שסיפקה העיר חברון לסטטיסטיקת האירועים: כ-70% מכלל העדויות בחטיבת יהודה מתייחסות לחברון, ולא עוד אלא שעיר זו לבדה סיפקה יותר עדויות (כ-27%) מאשר כל אחת מהחטיבות המרחביות האחרות! חשוב גם לזכור כי הארגון מרכז חלק נכבד מפעילותו בעיר חברון: זוהי העיר היחידה שלה מקדיש הארגון קבצי עדויות נפרדים ורציפים לאורך השנים,³³ ומקיים בה סיורים באופן שוטף.³⁴

לאור כל זאת, יש לשאול: האומנם יכולה חברון לשמש מקרה-בוחן המייצג את שאר האזורים שבהם שולט צה"ל? האם ניתן להסיק מהסיטואציה המיוחדת והמורכבת של עיר זו על "מנגנון השליטה הצבאית בגדה המערבי כולה"? בחירתו של ארגון שוברים שתיקה להתמקד דווקא בעיר זו משרתת היטב את מטרותיו, אך יחד עם זאת מציגה תמונה לא-מדויקת-בעליל של המציאות היומיומית ברחבי יו"ש.

המתאר הצבאי: מחיר הכיבוש או מחיר הפלישה?

הבדיקה הבאה שנערוך קשורה לאופיים של האירועים המתוארים בעדויות, כלומר לשאלה איזה סוג של פגיעה באזרחים פלסטיניים הם מתארים. אני מניח שהקוראים יסכימו כי אינו דומה הרג חפים מפשע למיפוי בתים המפריע לבני המשפחה המתגוררת בהם, וכי להבדל זה עלולות להיות השלכות משמעותיות – כפי שנראה עתה.

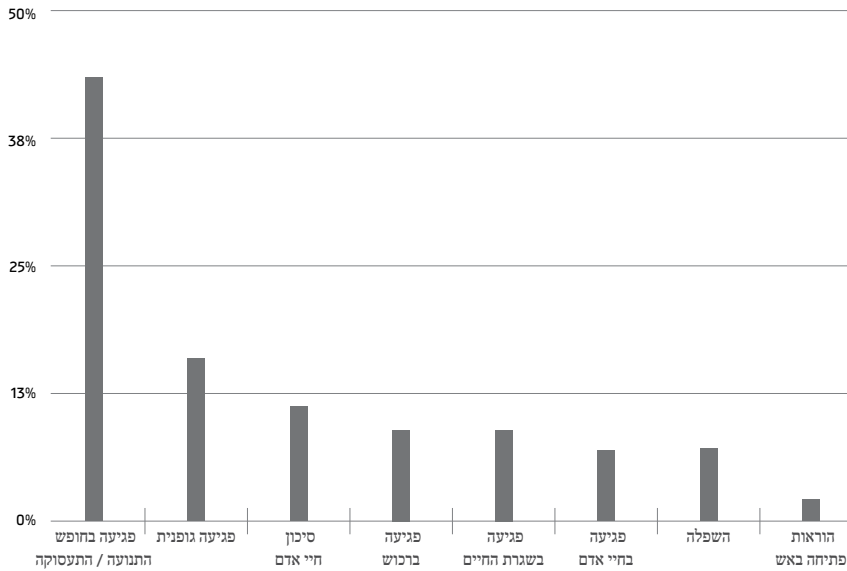
בדיקת העדויות על פי אופיין מצביעה על הבדל דרמטי בין רצועת עזה לבין יו"ש (המוסבר במתאר הלחימה השונה בכל אחת מהגזרות) בעניין זה: בעוד ביו"ש רובן המכריע (88.6%) של העדויות מתייחס לאירועים שהתרחשו במהלך פעילות של ביטחון שוטף, ללא שימוש בנשק חם (כגון: שגרת מחסום, בדיקת חשודים, כניסה לבתים וכיוצא באלה), הרי שברצועת עזה רובם המוחלט (98%) של האירועים התרחש במהלך לחימה.

הבדל זה משפיע באופן ישיר על אופי האירועים הבעייתיים בכל אחת מהגזרות, כפי שניתן לראות באופן בולט בגרפים שבעמוד הבא.

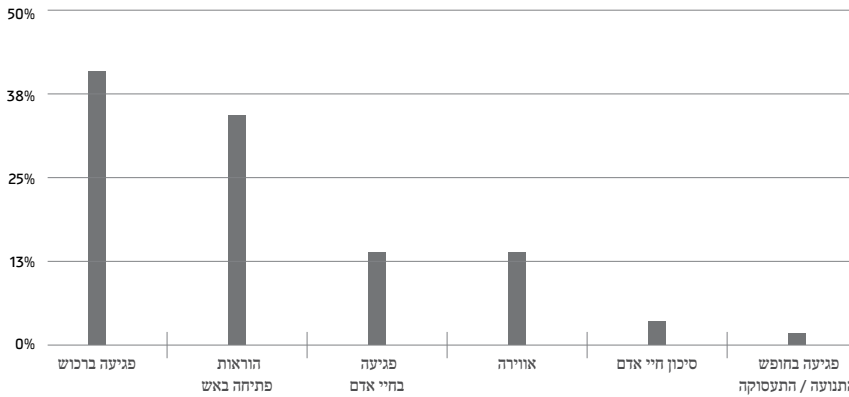
מן הגרפים עולה כי אירועים של 'פגיעה בחופש התנועה/התעסוקה' הנוטלים חלק כה דומיננטי ביו"ש נעלמים כמעט לחלוטין (כ-2%) מרצועת עזה, ובמקומם מופיעים בראש הרשימה אירועים כגון 'פגיעה ברכוש' (כ-41%) או 'הוראות פתיחה באש' (כ-34%).³⁵ נוסף על כך, בעדויות מרצועת עזה לא נמצאו אירועים תחת הקטגוריות 'פגיעה גופנית', 'פגיעה בשגרת החיים' ו'השפלה' – וזאת משום שבמבצעים בעזה המגע בין חיילים לתושבים היה נדיר למדי.

אין ספק שהבדלים אלה מעמידים בסימן שאלה גדול את מסקנתו של ארגון שוברים שתיקה, שלפיה השליטה ביו"ש מובילה את צה"ל להתדרדרות מוסרית. גם כאן

סוג האירוע - יו"ש

סוג האירוע - עזה

ירידה לפרטי העדויות עשויה להביא למסקנה הפוכה: המחיר ששילמה האוכלוסייה האזרחית ברצועת עזה, שממנה נסוג צה"ל ב-2005, גבוה מאוד ביחס ליו"ש. בעוד ביו"ש הפגיעה העיקרית הייתה בחופש התנועה והתעסוקה, הרי שבעזה משפחות רבות איבדו את בתיהן וכל רכושן, ורבים נהרגו (או נפצעו) כתוצאה מכניסת צה"ל

לשטח בנוי שלא בשליטתו. הרגיעה היחסית ביו"ש באותן שנים והתמעטות העדויות שהביאה כנפיה (שתוארה לעיל) מחריפות יותר את הפער שבין מחיר השליטה לבין מחיר הפלישה הגבוה לאיך-ערוך.

עשבים שוטים' או דפוס שיטתי?

כעת נעסוק בשתי שאלות שונות, הקשורות זו לזו באופן הדוק. השאלה הראשונה היא: האם העדויות מתארות אירועים שבהם הפעולה הייתה מכוונת ומחושבת, או שמא מדובר בפעולה שנעשתה בשגגה? שאלה נוספת שנשאל היא: האם העדות משקפת בעיה-לכאורה בפקודות עצמן או מעידה על חריגה מהפקודות?

ובכן, התשובה לשאלות אלו חד-משמעית: רובן המכריע של העדויות (שבהן ניתן להשיב על שאלות אלה)³⁶ מתאר תקריות שאירעו בכוונה ובהתאם לפקודות. 73% מהתקריות נעשו בכוונה ו-63% מהעדויות האירוע היה בהתאם לפקודות. אם ננכה את המקרים שבהם לא ניתן לדעת מה היה אופי התקרית, המספרים גבוהים אף יותר: 91% מהאירועים נעשו בכוונה ו-91% בהתאם לפקודות. למעשה, מעט עדויות (באופן יחסי) עוסקות באירועים שבהם אחת מיחידות הצבא או אחד החיילים גרם לתוצאה שלא היה מעוניין בה מלכתחילה (כמו למשל ירי באדם בלתי-מעורב בלחימה, מתוך לחץ או הפתעה). כמו כן, מעט מאוד עדויות מתארות יחידה סוררת או חייל סורר שפעלו בניגוד להנחיות – כגון שימוש ב'נוהל שכן' (לאחר שנאסר ב-2005) או הפעלת אלימות כלפי עצורים.

מהי משמעותם של הנתונים הללו?

המסקנה המרכזית העולה מן הנתונים היא שעיקר הביקורת של שוברים שתיקה מכון כלפי דפוס הפעולה הרשמי והמודע של צה"ל, בלחימה ובשגרה היומיומית, ופחות כלפי חוסר יכולתו של הצבא לשלוט בתוצאותיהם של אירועים חריגים. ארגון שוברים שתיקה, כך מתברר, מוטרד פחות מרמתם המוסרית של חיילים בודדים, הנמצאים כביכול – כפי שנטען לא-פעם – במציאות בלתי-אפשרית הגורמת להם לבצע פשעים נגד האוכלוסייה; ומוטרד יותר מן המערכת הצבאית בכללותה – המובילה את החיילים לסיטואציות שכביכול אינן עולות בקנה אחד עם עקרונות מוסר הלחימה.

מסקנה זו תואמת את הצהרות הארגון בפרסומיו המוקדמים. כפי שראינו לעיל, במסמכים המוקדמים יותר, כגון המסמך הנוגע לעופרת יצוקה, הצהיר הארגון שמסקנותיו מצביעות על ההידרדרות המוסרית שגובה השליטה בשטחי יו"ש; אך במסמכים מאוחרים יותר – כמו 'כיבוש השטחים' וקובץ העדויות מצוק איתן – השמיע הארגון קולות אחרים שעיקרם ביקורת על המדיניות השיטתית של צה"ל החוטאת באופן עקרוני לערכי המוסר והצדק. עובדה זו מרמזת על כניסת סדר היום

הפוליטי לניתוח העדויות ופרשנותן, ועל כן מחלישה את טענות הארגון.

נקודה חשובה נוספת עולה מתוך ניתוח הנתונים. אף ששתי השאלות ששאלנו בפרק זה דומות, וכך גם פילוח תשובותיהן, יש ביניהן הבדל חשוב וכדאי לעמוד עליו. כאשר בוחנים את יו"ש ורצועת עזה באופן נפרד, מתגלה כי מעט העדויות החריגות שהתקרת המתוארת בהן אירעה בטעות – לקוחות כולן מרצועת עזה; ומנגד, רוב מכריע (88%) מבין העדויות המעטות המתארות חריגה מכוונת מפקודות הצבא – מתייחס ליו"ש.

ניתן לשער כי הבדל זה נובע אף הוא מהחלוקה בין מתאר בט"ש לבין מתאר של לחימה. פעילות הבט"ש ביו"ש, שלא כברצועת עזה, מאופיינת בחיכוך יומיומי עם האוכלוסייה הפלסטינית, והשגרה הסיזיפית והשוחקת עלולה לגרום לחיילים (או ליחידות) לפעול בניגוד לפקודות, ולנקוט אלימות או תגובות הלוקות בחוסר מידתיות. אומנם, מקריאת קובצי העדויות לא ניתן להשתכנע שחריגות כאלו מתרחשות לעיתים קרובות, אך בין כך ובין כך האתגר של שמירה על המשמעת קשה יותר בבט"ש ביחס ללחימה. לעומת זאת, טעויות אנוש צפויות להתרחש יותר במתאר לחימתי שבו האיומים גדולים יותר וצפויים פחות, וכפועל-יוצא הוראות הפתיחה באש מקלות יותר.

התמונה המצטיירת מניתוח העדויות מבטלת אפוא את טענת שוברים שתיקה בנוגע להתנהלות לא-מוסרית כללית של צה"ל, שכן אופי האירועים אכן תואם את תוואי הלחימה. אילו אירועים מכוונים רבים היו מתרחשים דווקא ברצועת עזה ניתן היה לומר שאכן צה"ל פועל באופן לא-מוסרי בלחימה ועושה זאת בשיטתיות; אם אירועים שבשגרה היו מרובים ביו"ש, ניתן היה להסיק שהתנהלות צה"ל בשגרה היא רשלנית ואינה רגישה לזכויות אדם. אך הנתונים מספרים סיפור מתקבל יותר על הדעת: ההתנהלות השגרתית של צה"ל ביו"ש אינה רשלנית. בדרך הטבע נמצא לעיתים חיילים המפירים את החוקים, וכמובן יש לקוות שמקרים אלה יתמעטו ויטופלו ביד קשה. כמו כן, טבעי שבלחימה ברצועת עזה יינקטו הוראות פתיחה באש מקלות יותר, וממילא עשויות להתרחש טעויות אנוש רבות יותר; ומובן שאין חולק כי מוטלת עלינו חובה מוסרית למנוע מראש אירועים כאלו, ואף לטפל בהם לאחר מעשה.

הכתם העיוור של ההקשר

כשם שאין אירוע דומה לחברו, כך שונה הכרעה מוסרית אחת מרעותה. אין ספק שההקשר הרחב של כל דילמה, והפרטים הייחודים המרכיבים אותה, משפיעים עליה באופן ישיר, וממילא אמינותה של עדות תלויה בהירות התמונה הנמסרת לקורא. כך לדוגמה ראוי לברר אם ניתן מידע על אודות מה שקדם לאירוע המתואר בעדות; מה היו ההישגים שרצתה היחידה (או החייל) להשיג במסגרת האירוע; ואיזו מטרה

כללית היו אמורים הישגים אלה לשרת. כמו כן, כאשר העדות נוגעת לדפוס פעולה כללי, יש לברר מה הביא את הצבא לנקוט אותו; ואילו כשמדובר בתקלה, יהיה מועיל לדעת אם ישנן נסיבות מקלות, או לחילופין מחמירות, להבנת האירוע. דווקא בשל פשטות העניין מפתיע גללות כי ב-71% מהעדויות שפרסם ארגון שוברים שתיקה, אין כל ניסיון להבין את ההקשר של התקרית הנמסרת בעדות!

הדוגמאות לכך רבות. בקובץ 'כיבוש השטחים'³⁷ מתואר מבצע שבו פקודת המעצר התחלפה, במהלך המבצע, לפקודת חיסול. נותן העדות מיחידת שלדג הודה כי הוא אינו יודע מה גרם לשינוי, אך שיער שהמח"ט הורה לחסל את המחבל ורמז באופן בלתי-מבוסס כי מדובר ב"צמא לדם", אף שניתן להעלות על הדעת מגוון סיבות מבצעיות שיכולות להביא לשינוי כזה ואינן מועברות לחיילים – לא בזמן המבצע ולא לאחריו. לבסוף, יחד עם המחבל שהיה היעד העיקרי לחיסול חוסלו שלושה מחבלים אחרים, ונותן העדות סבר שמדובר בחפים מפשע שכן מטרת המבצע הייתה להרוג מחבל אחד. גם פירוט העבר החבלני של שלושת האחרים בעיתון למחרת לא שכנע אותו: "אני יודע שבמחנה של השב"כ מריצים בדיחות על איזה כלומניקים הרגנו". ברור ששמועה כזו רחוקה מלשמש אינדיקציה מבוססת לחשיבות חיסול המחבלים.

דברים דומים מספר גם חייל שלחם בעופרת יצוקה:

היו מקרים מאוד אבסורדיים במהלך השהות שם. היה יום שישבנו ושתינו קפה בצהריים, פתאום טנק המג"ד שנמצא חמישה מטרים לידנו, ירה פגז לבניין. למה הוא ירה? לא יודע למה. אולי הוא קיבל התרעה ואולי לא, אבל לא הייתי בהאזנה. לי זה נראה כבלי סיבה, 'להעיר' את הפלוגה.³⁸

עדות זו אינה חריגה: ישנן עדויות רבות שבמסגרתן פירשו חיילים סיטואציות שונות מבלי שהיו להם הכלים לעשות זאת. ברור שקשה להסתמך על 'תחושות בטן' באופן ודאי; בייחוד כאשר עקת הקרב ועיבודים מאוחרים של חוויות קרביות עלולים לגרום לחייל להשלים את המידע החסר לו מבלי לבססו כראוי.

תופעה זו באה לידי ביטוי גם בעדויות רבות אחרות, מעופרת יצוקה ומצוק איתן, המתארות את ההרס הנרחב שנגרם בשל התחמושת שבה השתמש צה"ל. בעדויות בודדות אומנם מוזכר כי צה"ל פיזר כרוזים ועשה מאמצים אחרים על מנת להרחיק את האוכלוסייה האזרחית ממרחבי הלחימה, אך עדויות רבות אחרות – הנוגעות להוראות הפתיחה באש, המקלות מדי לכאורה – נמנעות מלהזכיר זאת ומעבירות מסר שלפיו לצה"ל לא היה אכפת לפגוע באופן 'סיטונאי' בבלתי-מעורבים. אין ספק כי התעלמות מהקשרי הלחימה השונים משטחת את תמונת המציאות המורכבת, באופן המשרת את המטרות הפוליטיות של הארגון אך מקשה על הסקת מסקנות שיהיו רלבנטיות לפעילות עתידית של הצבא.

פשעי מלחמה - האומנם?

לאחר העיסוק הנוקדני בפרטי העדויות ובניתוחם, ולאחר שראינו את המסקנות והשיעורים האמיתיים שאפשר (או שאי אפשר) ללמוד מהם, לא נוכל להתעלם משאלה כללית העומדת בבסיס ההאשמות החוזרות-ונשנות כלפי צה"ל: האומנם ביצע צה"ל פשעי מלחמה נגד הפלסטינים?

כך טען למשל המשפטן פרופ' אייל גרוס בעקבות דו"ח שוברים שתיקה על מבצע צוק איתן:

אם עד כה זעקו לשמים מספר ההרוגים האזרחים בעזה והתמונות של ההרס שהשאר שם צה"ל, הרי העדויות המצמררות שמופיעות בדו"ח משלימות את התמונה מבחינת התנהגות החיילים והפקודות שקיבלו... עדויות מטרידות אלה מעידות על סטייה חמורה, לכאורה, מהעיקרון הבסיסי של דיני הלחימה... מהעדויות מצטיירת הפרה, לכאורה, של כללים אלה.³⁹

כדי לענות על שאלה זו נעזב לרגע את עדויות שוברים שתיקה, ונתבונן בסוגיה מזווית ראייה רחבה יותר, המביאה בחשבון את נורמות הלחימה הבינלאומיות. דיוננו יתמקד בהפגזות ברצועת עזה משום שהן אלו שהובילו לעיקר הטענות בזירה הבינלאומית על ביצוע פשעי מלחמה מצד צה"ל;⁴⁰ בגינם דרש חמאס עצמו להעמיד את ישראל לדין,⁴¹ ולשם כך נתלה גם בעדויות שוברים שתיקה.⁴²

נקדים ונאמר כי ישנו מתח בסיסי הקיים בכל לחימה (ובעיקר בלחימה באזורים אזרחיים) בין תכלית הלחימה לבין זכויותיהם של אלה שאינם משתתפים בה. תכלית הלחימה היא "להביא לכניעתו של האויב במינימום האפשרי של זמן, כסף ואובדן חיי אדם".⁴³ מנגד, ברור שאסור שאזרחים בלתי-מעורבים ישמשו מטרה של פעילות צבאית, אף שלא-פעם הם נמצאים בקרבת הלוחמים ונפגעים בשל כך. חשוב לזכור בהקשר זה כי חמאס משתמש באזרחי הרצועה, ובכללם נשים וטף, כמגן אנושי; וכן לוחם מתוך מסגדים, בתי חולים, בתי ספר ומתקנים אזרחיים אחרים – על מנת לפגוע בלגיטימציה הבינלאומית של צה"ל.

מתח זה יוצר את הדילמה הצבאית בין הפעלת אש מרחוק לבין הכנסת חיילים לעומק השטח. אומנם חידושים טכנולוגיים בתחומי האש והמודיעין מאפשרים לפגוע מרחוק באופן 'כירורגי', אך גם אמצעים אלה אינם מונעים לחלוטין את הפגיעה בבלתי-מעורבים. אם כן, איזו מידת זהירות על החיילים לנקוט ועד כמה חייב הצבא לסכן את לוחמיו על מנת לצמצם פגיעה בבלתי-מעורבים? לשאלות אלו אין התייחסות ברורה בדיני המלחמה, ואף על פי כן ניתן לשאול: מהי מדיניות ניהול האש של צה"ל ברצועת עזה ביחס למתח זה?

ברור שעל מנת להידרש כראוי לשאלה זו יש צורך ביריעה רחבה יותר מכפי

המתאפשר במסגרת זו;⁴⁴ כאן רק נזכיר שאומנם דו"ח האו"ם על התנהלות צה"ל במבצע צוק איתן מתח עליה ביקורת חריפה, שכללה האשמה מפורשת בפשעי מלחמה,⁴⁵ אך דו"ח שפורסם מטעם ארגון HLMG (High Level Military Group) הגיע למסקנות שונות-בתכלית, וקבע כי נורמות הלחימה של צה"ל במבצע צוק איתן עמדו בסטנדרטים של אתיקה בזמן לחימה ובמקרים מסוימים אף התעלו עליהם.⁴⁶ נוסף על כך, מסמך שפרסם ארגון JINSA (The Jewish Institute for National Security of America) הצביע על ליקויים יסודיים בדו"ח האו"ם ושייכה את צה"ל על אופן פעולתו – מתוך התחשבות בנסיבות המורכבות האופייניות ללוחמה היברידית, כזו שיש בה רכיבים קונבנציונליים ושאנים קונבנציונליים.⁴⁷ מדיניות הירי בשני המבצעים ברצועה, שלגביה נטען כי היא מצויה לא-אחת תחת קטגוריית פשעי מלחמה, כללה לא-מעט מעשים שתכליתם הייתה צמצום הפגיעה בבלתי-מעורבים.

יתרה מכך: יש אומרים שצה"ל נקט משנה זהירות ביחס לנהוג בזירות לחימה אחרות ברחבי העולם: הוא פיזר, בשטח המיועד ללחימה, כרוזי אזהרה שקראו לפינוי התושבים; הוא שלח בטלפונים הביתיים הודעות קוליות שהזהירו מפני תקיפה וקראו לאזרחים לצאת מהשכונה (קריאה שרובם הגדול של אזרחי הרצועה נשמע לה); והשתמש בפעולת 'הקש בגג' שבמסגרתה שיגר לפני הפצצת מבנה פצצת התרעה קטנה – שסימנה לתושבים שעליהם לפנות מיד את בתיהם.⁴⁸ זאת ועוד: בפעמים הנדירות שבהן פגשו חיילי צה"ל את תושבי הרצועה – על אף נקיטת כל אמצעי הזהירות הנזכרים ואף שנשארו בשדה הלחימה לאחר התרעות רבות – הם לא התייחסו אליהם כאל לוחמי אויב אלא ציוו עליהם להתפנות אל שכונות שבהן לא התחולל קרב.

חשוב לציין כי על פעולות מתרעות אלו שילם צה"ל מחיר מבצעי לא-פשוט, הכרוך באובדן האפשרות להפתיע את האויב – שיכול היה להיערך לכניסת הצבא לשכונות שלגביהן ניתנה ההתרעה. כמו כן, כניסה של צבא סדיר ללחימה בשטח בנוי ללא שימוש בכוח אש מסיבי היא משימה כמעט בלתי-אפשרית, המעניקה יתרון משמעותי לכוחות האויב.

ישנם היבטים נוספים הנוגעים לצדקת הפצצתו של שטח בנוי, כגון השאלות: האם אוכלוסיית המקום נתונה בשבי הארגון הלוחם או תומכת בו? האם ניתן לאוכלוסייה הזמן הדרוש על מנת להתפנות מהאזור? האם גם לאחר שמתחילה הלחימה נקטת זהירות כאשר ישנה אינדיקציה לגבי הימצאות אזרחים בלתי-מעורבים באזור הלחימה?

גם כשנשווה את הלחימה של צה"ל בעזה למקומות אחרים בעולם, מתוך התייחסות לשאלות אלו, יתברר שצה"ל פעל בזהירות יתרה ונקט את כל האמצעים שברשותו על מנת למנוע פגיעה בבלתי-מעורבים.

כעת נשוב לארגון שוברים שתיקה ולעדויותיו. בהודעה שהוציא הארגון לעיתונות לאחר פרסומי עדויות צוק איתן ניתן להבחין ברצון העז שלו לצבוע את מדיניות הפעלת האש של צה"ל בצבעים של פשעי מלחמה:

מהעדויות נחשפה תמונה קשה הנוגעת למדיניות הלחימה של צה"ל במבצע. העדויות הצביעו, בין היתר, על מדיניות ירי חסרת הבחנה שהובילה לפגיעה ולהרג של מאות אזרחים חפים מפשע; העברת מידע מוטעה לכוחות הקרקע על כך שהפעילות מתבצעת באזורים ריקים מאזרחים, בעוד שבפועל נותרו בהם אזרחים חפים מפשע; הוראות פתיחה באש חסרות תקדים במתירנות ובקלות שלהן; וירי של אלפי פגזי ארטילריה שאינם מדויקים אל עבר שכונות מגורים.⁴⁹

זהו המקום להעלות שוב את השאלה הבסיסית המלווה אותנו לכל אורך המאמר: האם מסקנותיו של הארגון אכן עולות מהעדויות כפי שנאספו ופורסמו על ידיו? מורכבות הבדיקה ברורה, כיוון שהגדרת מקרים או מעשים כפשעי מלחמה היא עניין הנתון לפרשנות ואין קו חד-משמעי המפריד בין פעולה תקנית לבין פשע מלחמה; ותחתיו ישנו מרחב אפור שלגביו נשאלות שאלות כגון: האם המטרה הלגיטימית בלחימה הצדיקה את הפעולה וההרס האגבי הנלווה אליה? האם ניתן היה למנוע פגיעה בבלתי-מעורבים על ידי בחירה בפעולה חליפית (שלא הייתה פוגעת במשימה)? במסגרת ניתוח קטעי עדויות מצומצמים קשה לבחון כראוי שאלות אלו, אולם לשם הבדיקה נקטנו עמדה מחמירה וכללנו בבדיקה גם מקרים המצויים בתחום האפור שיש לראות בהם ספק פשעי מלחמה.

על אף ההגדרה המכלילה והמחמירה, מסקנת הבדיקה פשוטה: לא ברור על אלה קריטריונים הסתמכו אנשי שוברים שתיקה בקובעם שבמבצע צוק איתן בוצעו הפרות בוטות של זכויות אדם. ההודעה שפרסם הארגון בעיתון מסתמכת על השערות בלבד, משום שאף לא עדות אחת מצליחה להראות קשר בין מדיניות הירי לבין "הרג של מאות אזרחים חפים מפשע", וכך גם לא מצאנו עדות המלמדת על שאיפה לפגיעה מכוונת בבלתי-מעורבים.

ישנן עדויות רבות (2, 3, 8, 13, 17, 22) שבהן מתואר מתן הוראות פתיחה באש מקלות מאוד שלא מתחשבות בחפים מפשע כלל, אך לא מצאנו כל עדויות על מימוש הוראות אלו. בעדויות שבהן מתואר מפגש עם אזרחים בלתי-מעורבים (למשל 4 ו-13) ברור שאין פגיעה באזרחים אלא פינוי או הבהרה שהם צריכים לצאת מהמקום. אין ספק שאדם מן השורה הקורא את הקובץ מקבל את התחושה שנהרגו חפים מפשע בלי כל הבחנה, אף שאין לתחושה זו בסיס מלבד תיאורי מלל ואווירה.

בקובץ על עופרת יצוקה מופיעות שתי עדויות המתארות פגיעה בחפים מפשע (3 ו-13), אך גם במקרים אלה לא נטען שהפגיעה נעשתה בכוונה ושלא מתוך תחושת איום. באופן דומה לעדויות מצוק איתן, גם עדויות רבות מעופרת יצוקה מתארות

הוראות פתיחה באש שאינן מתחשבות בחפים מפשע (7, 8, 9, 10, 11, 12), אך באחת העדויות עצמה מתואר כיצד הוראות הפתיחה באש השתנו מיד כאשר נמצאו בלתי-מעורבים: "כשפתחנו את הבית הראשון ברטוב, השתנתה המדיניות, הייתה יותר סריקה. בבית השני הייתה משפחה, אז לא פתחנו ברטוב. צעקנו להם עד שהם יצאו, דפקנו חזק על הדלת. מרגע שהאדם הזה נהרג, נדמה לי שהוא היה מבוגר, שינו מיד את המדיניות וזה היה יותר בכיוון של לסרוק ופחות לפתוח באש" (עדות 13).

בעדויות מסוימות מזכירים החיילים כי בכל מהלך המבצע לא נתקלו כלל בתושבי הרצועה:

שאלה: בתקופה שהייתם שם ראיתם פלסטיני חמוש?

תשובה: כולם, אני לא ראיתי בן אדם חי. חוץ מהחבר'ה שאיתי במחלקה וקצת שריונרים.⁵⁰

ובכן, מה גרם לארגון שוברים שתיקה להצהיר הצהרות כה נוקבות? נראה כי גם בהקשר זה לקה הארגון בחובבנות הגובלת ברשלנות וכלל לא טרח לבדוק את ההקשר הנסיבתי של הפעולות שבהן נפגעו אזרחים בלתי-מעורבים: שמא נהרגו בחיסולים ממוקדים של מחבלים ומשגרי רקטות? שמא בהשבת אש למקורות ירי (שבהם היו מצויים אזרחים)? ושמא על מנת למנוע חטיפת חיילים באירועי משבר בלחימה (כגון הקרב בסג'עיה או החטיפה של הדר גולדין)? אין ספק שבמהלך ההפגזות נהרגו אזרחים (שלא שעו לאזהרות הצבא) אך אין בידי שוברים שתיקה את המידע לגבי שיעור ההרוגים בהפגזות אלו, ושמא יש לו אך הוא בחר שלא לשתף את הציבור במידע זה!?

מקריאת העדויות והפרסומים השונים של שוברים שתיקה משתמע שלחימה מוסרית בעיני הארגון היא לחימה שבה כל כדור וכל פגז נורים כתגובה לאיום קונקרטי המזוהה בוודאות, תוך שלילה-מראש של הסיכוי שייפגעו בלתי-מעורבים;⁵¹ אולם דרישה כזו אינה מעוגנת באף נורמה מקובלת של לחימה ומלמדת על חוסר הבנה של תורת הקרב וההכרעה.

אחר כל זאת לא ניתן להכחיש כי הבחינה המדגמית שערכנו מורה כי ישנן כמה עדויות, שבמידה שהן אכן מתארות את המתרחש באופן מדויק ואינן מסתירות פרטים רלבנטיים, ייתכן שיש בהן כדי לתאר פשעי מלחמה.⁵² מפאת מיעוט הפרטים שניתנו על העדות, קשה לדעת אם אירוע זה נבדק על ידי הפרקליטות הצבאית לאחר המבצע; ואם כן, מה עלה בגורל החקירה. זהו המקום לציין כי בדו"חות שוברים שתיקה אין כל מעקב אחר פעילות הפרקליטות או פעילויות תיקון אחרות שנעשו על ידי צה"ל, אף שבעדויות מיו"ש מתקופת הלחימה שבין 2000–2002 ישנן עדויות שמהן עולה חשש לביצוע פשעים וראוי היה שייבדקו בידי הפרקליטות (וייתכן שכך כבר נעשה).

אם כך ואם אחרת: בכל העדויות המדגמיות, מאלו שלאחר 2003, לא נמצאה עדות על

אירוע שבו יש סבירות לביצוע פשע מלחמה – מלבד העדות מעופרת יצוקה (עדות 13) שתארנו לעיל.

שוברים שמירה

ארגון שוברים שתיקה הוקם על רקע העוולות המוסריות שיוצרת, לדבריו, מציאות 'הכיבוש' הישראלי ביו"ש. לטענת הארגון, השמעת "הקולות המושתקים" באמצעות איסוף העדויות מובילה למסקנה ש'הכיבוש' מייצר מציאות בלתי-אפשרית המובילה לזילות בערכי זכויות אדם; ולפיכך מטרת הארגון היא הפסקת ההדחקה הקיימת בציבור הישראלי ביחס להשלכות השליטה הישראלית ב"שטחים הכבושים". אלא שבמהלך שנות קיומו החל הארגון שלא להסתפק במטרה זו, והטענה שהפכה לקול הדומיננטי בקרבו היא שמדיניות 'הכיבוש' כולה – ברמה המערכתית שלה – מתנהלת ומונעת מתוך תפיסות העורכות דה-הומניזציה לאזרחים הפלסטינים ויש לעצור אותה בכל מחיר (ובכלל זאת באמצעות פנייה למדינות זרות).

במחקר שאת עיקריו הבאנו כאן נחשף חוסר הלימה בין טענות הארגון לבין העדויות עצמן – כפי שהן מתבררות בניתוח מדוקדק; ובמסגרת ניתוח זה מצאנו כמה כשלים שעלולים להשפיע באופן משמעותי על התמונה הכללית המצטיירת ביחס לנורמות הלחימה של צה"ל והתנהלותו השוטפת כלפי אוכלוסייה אזרחית. הכשלים העיקריים הם המפנה וההקצנה בטענות הארגון, המשתקפים בבחירת הזירות ובמושאי הביקורת של העדויות (המעבר מעיסוק בבטחון השוטף ביו"ש לעיסוק בלחימה בעזה, והמעבר מניטור עשבים שוטים לביקורת על דפוס הפעולה המכוונים של צה"ל); הסלקטיביות בבחירת הזמן והמקום של העדויות היוצרים אצל הקוראים נרטיב שאינו עולה בקנה אחד עם המציאות – 'מעלימים' ממנו את ההלימה בין אופי הזירות ואופי האיומים לבין ההתנהלות של כוחות הביטחון; הקימוץ בפרטים עובדתיים המאפשרים בדיקה ביקורתית של הטענות; וההתעלמות התמוהה והבעייתית מן ההקשר של האירועים, הקשר שעשויות להיות לו השלכות מכריעות על ההיבטים המוסריים והמשפטיים של ההתנהלות המתוארת.

תובנות אלו ואחרות מערערות על המסקנות הגורפות והדרמטיות שגוזר הארגון מתוך העדויות שהוא עצמו מציג. בחינה פרטנית יותר של העדויות מגלה התאמה בין תוואי הלחימה לבין סגנון האירועים: מעתה לא ניתן לדבר על אווירה של זילות חיי אדם בפעילות הביטחון השוטף של צה"ל – אווירה המובילה לריבוי אירועי שגגה – אלא בעיקר על חריגות מכוונות מהנהלים. מנגד, מרבית האירועים שנבעו מטעויות אנוש התרחשו בתוואי הלחימה של רצועת עזה, שבו טבעי יותר שתתרחשנה טעויות אנוש.

ולסיום: השוואת העדויות מפעילות הביטחון השוטף ביו"ש לעדויות מהלחימה ברצועת עזה מערערת את הקביעה כי מציאות 'הכיבוש' היא שגורמת לפגיעה בזכויות האדם ובחיי הפלסטינים. עדויות שוברים שתיקה מוכיחות כי דווקא כאשר

צה"ל נדרש לפעול בזירה שבה הוא איננו שווה באופן קבוע, הוא נאלץ להפעיל עוצמה גדולה יותר, שמביאה לפגיעה בלתי-נמנעת ברכושם, ולעיתים גם בחייהם, של אזרחים לא-מעורבים. נדמה כי את הסיסמה "הכיבוש משחית", שאותה לא הצליח הארגון להדגים באופן משכנע באמצעות עדויותיו, צריכה להחליף סיסמה אחרת הרלבנטית להתנגדותו של שוברים שתיקה לפעילות צה"ל בעזה: "הפלישה הרסנית". אם נזכור שמטרתו המוצהרת של הארגון היא סיומו של 'הכיבוש' ביו"ש, דומה שעדויותיו עצמן עלולות לשכנע כי בטווח הארוך מהלך כזה עלול להביא לתוצאות עגומות יותר, גם בעבור הפלסטינים.

*

טענות הארגון, שעל פיהן ביצע צה"ל פשעי מלחמה בעזה, סייעו להגברת הלחץ הבינלאומי על ישראל, ולחץ זה פגע ביכולתה של ישראל לשפר את הישגיה אל מול חמאס – כתוצאה מהלחימה.⁵³ אך הניתוח שערכנו חשף כי לטענות שוברים שתיקה על פשעי מלחמה אין כל בסיס ראייתי מוצק, וכי גם לאור העדויות שמציג הארגון לא ניתן לומר כי צה"ל לא השקיע את מרב המאמצים מצידו על מנת למזער פגיעה בבלתי-מעורבים. עדויות שוברים שתיקה עוסקות לא-מעט בהפעלת האש הצה"לית, אך אינן מביאות ראיות ממשיות להרג מסיבי של אזרחים תמימים.

באופן דומה לעדויות מיו"ש, גם בעדויות מרצועות עזה ניתן למצוא כמה סטיות מהפקודות, או פעולות לא-מוסריות, שבהן צריך היה לטפל, אולם נראה שלא זו הייתה מטרתם של אנשי שוברים שתיקה – שסירבו בתוקף לשתף פעולה עם הצבא בבירור האירועים השונים. דומה שאנשי הארגון מכוונים בעיקר ליצירת דה-לגיטימציה גורפת לאופי הלחימה של צה"ל.

בין אם נרצה ובין אם לא, מסתמן כי בעתיד הנראה-לעין לא יוכל צה"ל לכתת את חרבותיו לאתים ויידרש להפעיל כוח באזורים אזרחיים שבהם הטרור מכה שורש. צה"ל צריך להמשיך להקפיד על טוהר הנשק ולטפל כיאות בכל מקרה שבו מתרחשת חריגה מוסרית – ואם יש צורך, גם להיעזר לשם כך בארגונים אזרחיים שזו מטרתם; אך נכון להיום התרחק ארגון שוברים שתיקה מאוד משירותו בתפקיד זה. אם חפץ הארגון לעורר דיון ציבורי בלגיטימיות הלחימה בטרור ובמגבלותיה, ראוי שיעשה זאת מתוך היכרות מקצועית עם התיאוריה, הפרקטיקה וההיסטוריה של האתיקה הצבאית, ומתוך מוכנות להצבת משנה סדורה, לכידה ולא-טהרנית המביאה בחשבון את המצב הגיאופוליטי שאנו נתונים בו.

2. אלירן קרסנטי, "שוברים שתיקה פרסמו בגרדיאן": "ישראל פוגעת בחפים מפשע", אתר ערוץ 20, 13.4.2018.

1. מתוך אתר שוברים שתיקה (האתר הרשמי של הארגון), תחת הלשונית 'אנחנו/הארגון'. <http://www.shovrimshika.org/about/organization>

3. פרוטוקול ועדת החינוך והתרבות, 5.7.2004.
4. לדוגמה אחת מני רבות ראו שי לוי, "הלוחמים זועמים על ארגון שוברים שתיקה: 'זה שקר גס'", Mako, 7.5.2015.
5. טובה צימוקי, "נסגר התיק נגד דובר 'שוברים שתיקה': 'טענתו שתקף פלסטיני - שקרית'", Ynet, 16.11.2017.
6. ראו גילי כהן, "עלון נגד שוברים שתיקה: 'פועל ממניעים זדוניים'. הארגון: 'הוא חצה קו אדום'". אתר הארץ, 14.12.2015.
7. "הפעילות הבינלאומית של שוברים שתיקה ספטמבר 2012 - יוני 2017", אתר NGO MONITOR, <https://www.ngo-monitor.org.il/reports/bts-activities/>.
8. עקיבא ביגמן, "שוברים שתיקה ובצלם: הכסף הגרמני שחותר תחת ריבונות ישראל", מידה, 25.4.2017.
9. ברק רביד, "מדינת ישראל נגד 'שוברים שתיקה': דרשה מהולנד להפסיק העברת המימון לארגון", אתר הארץ, 26.7.2009. לעיתים, אפילו תומכי 'שוברים שתיקה' מתקשים לגבות את הארגון על פעילותו בחו"ל. לדוגמה, במודעת תמיכה פומבית שפרסם האלוף (במיל') עמירם לוי, מבכירי התומכים בארגון מבין אנשי הביטחון לשעבר, נוספה הסתייגות: "צה"ל חייב לעודד את 'שוברים שתיקה' ושכמותם להשמיע קול ללא מורא בצה"ל ובחברה הישראלית (ורק בצה"ל ובחברה הישראלית)". ראו שבת בנדט, "מפקד סיירת מטכ"ל לשעבר על 'שוברים שתיקה': 'מחוק את מוסדותינו'", וואלה, 18.12.2015.
10. מתוך אתר שוברים שתיקה, תחת הלשונית 'אנחנו/הארגון'.
11. שם.
12. שם.
13. ראו בכתובת <http://www.shovrimshtika.org/tours/2>.
14. עופר חדד, "שוב: שוברים שתיקה בבית ספר", Mako, 4.12.2016.
15. יעל אודם, "שוברים שתיקה' - מחוז לבתי הספר", Mako, 8.1.2017.
16. ראו באתר NGO Monitor: <https://www.ngo-monitor.org.il/ngos/bts/>.
17. כלל הדוגמאות מובאות מתוך אתר NGO Monitor.
18. חיילים מספרים על מבצע 'עופרת יצוקה' - עזה 2009 (להלן: עופרת יצוקה). הוצאת ארגון שוברים שתיקה, יוני 2009, עמ' 6. זמין במרשתת.
19. מתוך אתר שוברים שתיקה, תחת הלשונית 'אנחנו/הארגון'.
20. צוק איתן, עמ' 16.
21. שם, עמ' 21.
22. "הודעה לעיתונות: ככה נלחמנו בעזה 2014", מתוך אתר שוברים שתיקה, 3.5.15.
23. "ספר זה מתאר את עיקרי שיטות הפעולה של צה"ל, ואת מדיניותן של רשויות השלטון הישראליות בשטחים בעשור האחרון. אומנם החיילים מתארים את חוויותיהם האישיות, אך מתוך מכלול העדויות המתפרסמות בספר נחשפים עיקרי מדיניותה של ישראל בשטחים" (מתוך: כיבוש השטחים: עדויות חיילים 2000-2010 [להלן: כיבוש השטחים]), הוצאת ארגון שוברים שתיקה, 2010, עמ' 5. זמין במרשתת.
24. כיבוש השטחים, עמ' 5.
25. עופרת יצוקה (ראו הערה 19).
26. צוק איתן.
27. כיבוש השטחים, עמ' 4. וראו גם צוק איתן, עמ' 16: "העדויות עברו תהליך בחינה מדוקדק כדי להבטיח את אמינותן".
28. עופרת יצוקה, עמ' 2.
29. כיבוש השטחים, עמ' 4.
30. לעומת זאת, באתר הארגון מובאים גם קטעי וידאו ובהם עדויות של חיילים החושפים את עצמם.
31. עיתוין של כעשירית מן העדויות הנדגמות התפרס על פני יותר משנה אחת. בעדויות אלו נבחרה השנה האחרונה, מתוך כוונה להחמיד עם מסקנות המאמר בנוגע לעיתוי; לו היינו בוחרים את השנה הראשונה או האמצעית, ישעור האיוועים שכביכול התרחשו בשנות האינתיפאדה השנייה היה גבוה יותר מהמוצג במאמר.
32. יהודה שאול, "חברון - אלימות מאז ולתמיד", וואלה, 29.10.2015.
33. שלושה מסמכים שונים של הארגון ממוקדים בעיר חברון ומציגים עדויות בטווחי השנים 2001-2004, 2005-2007 ו-2008-2010. ראו במאגר הפרסומים של הארגון.
34. מתוך אתר שוברים שתיקה: <http://www.shovrimshtika.org/tours/3>.
35. הסיווג של 'הוראות פתיחה באש' כולל עדויות שבהן מתואר כי ההוראות רק ניתנו לחיילים ולא מעט פעמים לא יישמו או השתנו תוך כדי הפעילות, לצד עדויות שבהן ההוראות יישמו אך לא מתוארת כל תוצאה ברורה בעקבות הירי.
36. על השאלה הראשונה ניתן לענות ב-80% מהעדויות ועל השנייה ב-72% מהן.
37. עדות מס' 10.

38. עדות מס' 9.
39. אייל גרוס, "פרשנות: דו"ח שוברים שתיקה מביא עדויות להפרה חמורה של דיני הלחימה", *הארץ*, 4.5.2015.
40. מתוך דיווח על בדיקת פשעי מלחמה באו"ם בעקבות תקיפת בנייני מגורים אורחיים בעזה: Joe Lauria "U.N. Cites Possible War Crimes in Gaza Conflict", *The Wall Street Journal*, 22.6.2015.
41. ראו דיווח באתר *felesteen*: «حماس» تدعو للإسراع في محاكمة قادة الاحتلال.
42. לאחר פרסום מסקנות דו"ח ועדת החקירה של מועצת זכויות האדם על מבצע צוק איתן בעזה, ארגון הטרור חמאס מתעלם מההודאות המפורשות על פשעי קצינים וחיילים ישראלים שנעשו בזמן ואחרי התוקפנות, וכן מהצהרותיהם כי קיבלו הוראות ישירות לפגוע באזרחים. חיילים רבים המסונפים לארגון הישראלי 'שוברים שתיקה', אישרו פקודות ישראליות כאלו.
43. M. Greenspan, *The Modern Law of Land Warfare*, Berkeley, 1959, pp. 313–314.
44. להרחבה בנושא זה ראו פנינה שרביט-ברוך, "צוק איתן: ניתוח ביקורתי", INSS – המכון למחקרי ביטחון לאומי: תל-אביב, 2016.
45. לפירוט ראו הודעה מיום 22.6.2015 באתר **נציבות זכויות האדם של האו"ם**: "UN Gaza Inquiry finds credible allegations of war crimes committed in 2014 by both Israel and Palestinian armed groups". זמין במרשתת.
46. HLMG הוא מכון מחקר המופעל על ידי גורמים אמריקנים ואירופים מצבא נאט"ו, שהוקם במטרה לתת מענה משפטי מקצועי לאתגרי הלחימה של המאה ה-21 (כפי שמוסבר באתר הרשמי של הארגון). ראו במסקנות הדו"ח: *An Assessment of the 2014 Gaza Conflict*, pp. 70–72 (זמין באתר המכון).
47. זמין באתר הארגון.
48. זאת אף שמושרד הפנים בעזה פרסם הודעה נגד נוהל 'הקש בגג' של צה"ל: "אנו קוראים לאזרחים שלא לשתף פעולה עם ההודעות האלה ולא לעזוב את הבתים ולהתנהל בצורה שקטה" (רועי קייס, "חמאס לתושבים: לא לשתף פעולה עם 'הקש בגג' ולהישאר בבתיים", *ynet*, 10.7.14).
49. הודעה לעיתונות: "ניהול מבצע צוק איתן – מדינית וצבאית – חייב להתברר לעומק וברצינות במסגרת ועדת חקירה ממלכתית", מתוך **אתר שוברים שתיקה**, 7.5.2016.
50. **צוק איתן**, עמ' 24.
51. כך למשל תיארה דנה גולן, מנכ"לית ארגון שוברים שתיקה לשעבר, את נוהל 'הקש בגג' בפני הפרלמנט האירופי (יוני 2015), כאשר טענה שצה"ל אינו מודא שכל האנשים שאמורים להיות בבית אכן יוצאים לאחר פצצת ההתרעה.
52. למשל עדות 14 בעופרת יצוקה מתארת פגיעה בחף מפשע, וטוענת שיתכן שלא היה בכך צורך מבצעי.
53. ראו לדוגמה **מבצע צוק איתן** – עדכון מס' 14 (28 ביולי 12:00), מרכז המידע למודיעין ולטרור על שם אלוף מאיר עמית. זמין במרשתת.